

Сергій Адамович

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ У ПРОГРАМОВИХ ЗАСАДАХ І ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ В 1988–1990 рр.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на ґрунті демократизації, в результаті перебудови, в Україні виникла ціла низка неформальних об'єднань, які внесли вагомий вклад у процес національно-державного відродження. Участь у роботі Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, товариства «Меморіал» та об'єднання «Зелений світ», стала для багатьох першим кроком для активної громадської діяльності, усвідомлення себе громадянином України.

Частина організацій була більш радикальною і надавала перевагу політичній діяльності. Вони мали на меті пробудити в народі національну гідність, організувати протестні акції проти правлячого режиму. Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській гельсінській спілці (УГС), яка намагалась виконати роль мозкового центру та лідера народної опозиції¹. Як згадував відомий політик Л. Лук'яненко, УГС започаткувала партійне будівництво та «відіграла активну роль у створенні всіх цих організацій та їхній діяльності»².

Значну увагу відновленню українського політичного життя, в умовах здобуття Україною незалежності, присвячено в працях О. Бойка, А. Камінського, В. Литвина³. Спроби комплексного дослідження становлення політичних партій започатковано в наукових публікаціях А. Білоуса, О. Гараня, В. Деревінського, Я. Малика⁴. Роль ідеї соборності України в ідеології та діяльності новітніх українських партій знайшла відображення в працях Б. Гдичинського, В. Ейсмонта, С. Телешуна, О. Шановської⁵.

¹ Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови. *Людина і політика*. 2001. №1. С.55.

² Лук'яненко Л. Сама влада штовхає народ до непокори. *Репортер*. Івано-Франківськ, 2011. 18 серпня. С.8.

³ Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. К.: ІПіЕНД, 2002. 306 с; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с; Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен: Вид-во М.Баб'юка, 1990. 623 с.

⁴ Білоус А.О. Політичні об'єднання України. К.: Україна, 1993. 108 с; Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). К.: Либідь, 1993. 200 с.; Деревінський В. Ф. Партизація Народного Руху України: 1990–1992 рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 198-208; Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (ХІХ ХХ ст.): навч. посібник. За заг. ред. Я.Й. Малик Львів: Світ, 2001. 296 с.

⁵ Гдичинський Б.П. Державний устрій України: політико-історичний аспект. Чернівці: Рута, 2007. 167 с; Ейсмонт В. Українська республіканська партія 1990-1994. Дати, події, факти. К.: Укр. республіканська партія,

Однак на сучасному етапі наукових досліджень маловивченими є погляди українських дисидентів у кінці 80-х рр. ХХ ст. на шляхи досягнення єдності українців та державний устрій України. З огляду на це у статті поставлено завдання проаналізувати ставлення УГС до проблеми соборності та державного устрою держави.

Зауважимо, що в умовах невизначеності щодо подальшого існування України в складі Радянського Союзу, більшість політичних організацій у кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. акцентували на шляхах досягнення єдності країни і менше звертали увагу на питання про майбутній державний устрій.

Як відзначав А. Камінський, «відбувався постійно живий, динамічний суспільний процес, в якому народжувалися щоразу нові формації, які збільшували кількість неформальних організацій, попри те, що в цьому ж процесі деякі з них за цей час виникали і зникали із громадської сцени»⁶.

Найшвидше організаційна робота зі створення політичної структури розгорнулася в середовищі УГС. Уже влітку 1987 р. після звільнення з ув'язнень колишні активісти Української гельсінської групи В. Чорновіл, М. Горинь, Б. Горинь, Я. Лесів, В. Січко, П. Січко та інші відновили свою діяльність. Це була організація, як згадує Л. Лук'яненко, що займала одразу і патріотичні, і націоналістичні позиції, бо основне її ядро пройшло гартування у в'язницях і концтаборах⁷.

Створення УГС було проголошене 7 липня 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові. Організація постала як федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп в областях, районах, містах України та за її межами⁸. 7 липня 1988 р. було також оприлюднено «Декларацію принципів» УГС, яка, за задумами авторів, мала об'єднати правозахисні і націонал-демократичні групи і стати основою для «нової політичної партії»⁹. У ній вимагалось негайного конституційного визнання статусу української мови як державної, гідного суверенної держави представництва України на міжнародній арені, опіки уряду над українцями в союзних республіках та країнах Східної Європи. При цьому підкреслювалося, що «в межах Союзу тільки повне забезпечення культурно-національних потреб українців (Берестейщини, Воронежчини, Кубані, придністровських районів

1994. 40 с; Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 344 с; Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 «Історія України». Одеса, 2003. 20 с.

⁶ Камінський А. Назв. праця. С. 482.

⁷ Лук'яненко Л. Сама влада штовхає народ до непокори. *Репортер*. Івано-Франківськ, 2011. 18 серпня. С. 8.

⁸ Адамович С. Проблема державного устрою України у програмових засадах і діяльності Української гельсінської спілки у 1988 – 1990 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. Вип.583-584. С.184.*

⁹ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). ф. 16. оп. 14. spr. 8. арк. 131.

Молдавської РСР) зніме з порядку денного болюче питання перегляду кордонів за етнічним принципом»¹⁰. Водночас зазначалося, що УГС виступає за «найширші права національних меншостей на Україні (росіян, євреїв, поляків, білорусів та ін.), а у випадках суцільного замешкання (угорці, греки, гагаузи, румуни, болгари, росіяни та ін.) ще й на створення національно-територіальних адміністративних одиниць у селах, селищах, районах». Організація виступала за негайне відновлення в складі України Кримської АРСР, а також повернення репресованого за часів сталінського режиму населення автономної республіки¹¹.

УГС, з метою боротьби проти багатолітньої політики русифікації, виступила за введення обмежень на в'їзд для постійного проживання в Україні й отримання громадянства, а також засудила зміну етнічного складу республік за допомогою зустрічних переміщень кадрів, планування промислового виробництва без врахування місцевих трудових ресурсів¹².

У зв'язку з намаганнями офіційної преси, радіо та телебачення показати УГС і весь дисидентський рух як «розпалювачів національної ворожнечі» Виконавчий комітет організації 28 липня 1988 р. видав звернення до неукраїнського населення України. У ньому було сказано: «ми відстоюємо забезпечення економічних, соціальних, культурних і політичних прав як українського народу, так і національних меншостей в Україні..., за культурно-національну автономію (на асоціації, школи, театри, музеї, церкву і т.д.), а у випадку суцільного замешкання... ще й на створення національно-територіальних одиниць у селах, селищах, районах. Ми стоїмо за легальне відновлення в складі УРСР Кримської РСР з організованим поверненням репресованого Сталіним населення автономної республіки...»¹³.

У липні 1989 р. Виконавчий комітет УГС засудив негативне ставлення до кримських татар і закликав мешканців Криму, особливо українців, не протидіяти, а всіляко сприяти досягненню справедливих домагань кримських татар. На початку звернення до українського населення Криму мовилося про те, що «УГС уже не раз наголошувала, що супроти Татарського Криму вона стоїть на засадах вересневої (1918 р.) угоди між Кримським урядом і урядом Української держави. Згідно з цією угодою, Крим входив до складу України на правах конфедераційної вільної держави із власною кримськотатарською адміністрацією, військом, поліцією, мовою, освітою, маючи постійного представника при Раді Міністрів України. Але, якщо кримські татари бажають

¹⁰ ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 8. арк. 137.

¹¹ Гарань О.В. Назв. праця. С.14.

¹² ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 8. арк. 136.

¹³ Камінський А. Назв. праця. С.352.

жити окремо, то УГС визнає за ними право на цілковиту незалежність...»¹⁴. Але як доречно зауважує А. Русначенко, ідея автономії в Криму як національної автономії не реалізована і по сьогодні, конституційні розробки з цього приводу затихли¹⁵.

УГСівці також зразу розгорнули співпрацю з кримськотатарськими організаціями і координували з ними свої дії. Так, спільно з кримськими татарами були сплановані акції на 10 грудня 1988 р., що присвячувалися 40-річчю прийняття ООН «Загальної декларації прав людини»¹⁶. Відзначимо, що з УГС солідаризувалися ще ряд організацій – «Міжнаціональний комітет захисту політичних ув'язнених», Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції, Комітет захисту Української католицької церкви; Український культурологічний клуб, Український демократичний союз і т.д.¹⁷.

Провокаційні дії влади в напрямку дискредитації дисидентів в національному питанні не спрацювали через тісний контакт, що встановився між провідниками українського руху і представниками інших народів іще з часу спільного перебування в радянських тюрмах і таборах у 1960–1980-х рр. За свідченням Й. Зісельса, В. Чорновіл та інші політв'язні, які були на чолі українського руху, доброзичливо відносилися до євреїв і представників інших народів¹⁸.

5 серпня 1989 р. у м. Львові відбулася розмова між першим секретарем міськкому партії В. Волковим і представниками УГС В. Чорноволом, М. Горинем і Б. Горинем. Обидві сторони знайшли спільну мову в питаннях усунення міжнаціональних конфліктів, потребі зняття напруження між громадськістю і владою. Одночасно В. Чорновіл висловив ідею про своєрідний федеративний устрій України, який би складався з регіонів, приміром: Поділля, Волинь, Таврія, Полісся, Галичина, Буковина – за прикладом штатів у США чи земель у ФРН. Така форма державного устрою, на його думку, сприяла б розвитку економіки і відповідала б особливостям регіонів України¹⁹.

Свідченням рівня уваги до ідеї соборності зі сторони діячів УГС став один з найбільших в історії структури масових заходів – «ланцюг єднання». Так, 3 грудня 1989 р. на мітингу за участі більш ніж 3 тис. осіб у Києві було оголошено про створення Демократичного блоку та пролунав заклик

¹⁴ Камінський А. Назв. праця. С. 357.

¹⁵ Русначенко А. Декларація принципів УГС: плани і здійснення/нездійснення. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/deklaraciya-pryncypiv-ugs-planu-i-zdiysnnyanezdiysnnyya>.

¹⁶ ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 6. арк. 155.

¹⁷ ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 8. арк. 176-183; ГДА СБУ. ф. 16. оп. 14. спр. 5. арк. 178-180.

¹⁸ Деревінський В. Ф. УГС під репресивним тиском радянської влади. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2010. Вип. 30. С. 187-188.

¹⁹ Камінський А. Назв. праця. С. 361.

організувати «живий ланцюг» від Києва до Львова на честь проголошення возз'єднання УНР й ЗУНР. Навіть згідно компартійних даних у день злуки відбулися багатотисячні мітинги по всій Україні, а в організації «живого ланцюга» взяли участь 450 тис. осіб²⁰.

Вихідці з політичного середовища УГС стали засновниками провідних національно-демократичних та націоналістичних партій, в програмових засадах яких вони одною з провідних ідей заклали – ідею соборності України та толерантного відношення до національних меншин. Низка програмних положень «Декларації принципів» увійшла до ухваленої Верховною Радою України «Декларації про державний суверенітет України» та Конституції України²¹.

УГС вплинула на радикалізацію програмних документів найбільшої тодішньої організації – Народного Руху України. Крім того, в квітні 1990 р. з'їзд Української гельсінської спілки ухвалив рішення про перетворення її в Українську республіканську партію (УРП). Вона засудила комуністичну ідеологію, висловилася за націоналізацію власності КПРС в Україні. І цілком послідовно головною своєю метою УРП проголосила створення Української незалежної соборної держави²².

Про прагнення дбати про єдність громадян країни свідчило і те, що на момент установчого з'їзду організація мала 28 філій, 19 осередків, загальна кількість членів УГС сягнула 2300. Не було філій тільки у трьох областях – Кіровоградській, Херсонській та Черкаській. До УГС, крім українців, входили росіяни, євреї, білоруси, угорці²³. Після довгих зволікань УРП першою в Україні в листопаді 1990 р. була зареєстрована як політична партія²⁴.

У документах, прийнятих установчим з'їздом УРП, підкреслювалося, що «свій організаційний родовід вона починає з «Української громадянської групи сприяння Гельсінських угод» (1976-1988) і «Української Гельсінської спілки» (1988-1990)²⁵. Відповідно до проголошеної спадкоємності у політичній програмі УРП чітко висловилося за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення на гідне місце серед вільних народів

²⁰ Бичек С.М. Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України. *Архіви України*. 2014. №№ 4-5. С. 152-166.

²¹ УГС. *Рух опору в Україні: 1960-1990. Енциклопедичний довідник*. К.: Смолоскип, 2012. С. 750.

²² Гдичинський Б. П. Назв. праця. С. 56.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). ф.271. оп. 1. спр.3. арк.10.

²⁴ Ейсмонт В. Назв. праця. С. 6.

²⁵ Гарань О. В. Назв. праця. С. 96.

світу²⁶. У національному питанні програма УРП передбачала «рівність перед законом усіх громадян України незалежно від походження та національності», гарантії на національно-культурну автономію усіх національних громад, право кримських татар на повернення до Криму і на політичну автономію в складі України²⁷.

Лідер УРП Л. Лук'яненко виступав противником федеративного устрою України і двомовності в окремих районах. Він вважав, що через тривале роз'єднання української нації потрібен період національної консолідації. Що стосується національних меншин, то їм політик надавав право на культурно-національну автономію²⁸.

Отже, діячі УГС у своїх поглядах на державний устрій України надавали право на національно-культурну автономію усім національним меншинам країни і відстоювали ідею відновлення Кримськотатарської автономії. Як прихильники ідеї соборності, угеєсівці опікувалися долею українців, що опинилися поза межами адміністративних кордонів Української РСР. Одночасно, націонал-демократи в 1988–1989 рр. визнавали за кримськими татарами навіть право на державну незалежність. У свою чергу розбіжності в середовищі УГС у виборі унітарного чи федеративного устрою країни були лише різними підходами до досягнення соборності України.

Адамович Сергій. Ідея соборності України у програмових засадах і діяльності Української гельсінської спілки в 1988-1990 рр. У статті проаналізовано програмові засади Української гельсінської спілки як предтечі українських політичних партій в контексті ідеї соборності. Автор обґрунтовує, що осердям політичної програми і діяльності організації було єднання країни та надання прав для розвитку національних меншин.

Ключові слова: демократія, соборність, Україна, державність, автономія, незалежність, унітарний статус, федерація.

Adamovych Sergiy. The idea of the unity of Ukraine in program principles and activity of the Ukrainian Helsinki Union in 1988-1990. Program principles of the Ukrainian Helsinki Union as forerunners of Ukrainian political parties in the context of the idea of unity are analyzed in the article. The author explains that the core of the political program and activity of the organization is the unity of the country and development of statehood on democratic principles.

Key words: democracy, sobornist (unity), Ukraine, state, autonomy, independence, unitarian status, federation.

²⁶ Бойко О. Д. Назв. праця. С. 175.

²⁷ ЦДАГО України. ф. 271. оп. 1. спр. 4. арк. 3.

²⁸ Лук'яненко Л. Не злоба, а любов рухає мною вперед. *Молода Галичина*. 1991. 12 листопада. С. 1.